

DE
STUNTELENDE
MENS

Leesexemplaar

DE
STUNTELENDE
MENS

EEN KLEIN
ONDERZOEK
NAAR
WAT WE ZIJN

Greet Van Thienen

P E L C K M A N S

INHOUD

- 7 DAT KROMME HOUT,
WAARMEE NIETS
RECHTS TE TIMMEREN VALT
- 15 HET ONVOORSPELBARE
EN DE HEERLIJKE ILLUSIE
VAN CONTROLE
- 29 KORTE GEBEURTENIS,
EEN BRES IN DE TIJD
- 35 TEGEN DE VERGETELHEID
- 43 FLAUBERT ALS FENOMENOLOOG
- 51 SAMENZWERING
VAN TIJD EN DINGEN
- 61 HET ONCONTROLEERBARE
IN DE MENS
- 71 HET MENSELIJKE DIER
EN VORMEN VAN
KWETSBAARHEID
- 91 LICHAAM EN ZIEL
- 99 CYBORGS EN TRANSHUMANEN
- 111 STERFELIJKHEID
IN HET MOEDERLAND
- 117 ENGELN, ROBOTS
EN AUTOMATONS

- 129 DE TUIN VAN HET
UNHEIMLICHE EN DE
VERVREEMDING
- 139 WAT HET FRAGIELE ZEGT
- 143 HET ALLERKLEINSTE,
HET ALLERGROOTSTE
EN DE MENS
- 151 GRAMMATICA OM DE WERELD
TE BESCHRIJVEN
- 157 VLUCHTLIJNEN FABRICEREN
- 163 WIJ WEVEN ONZE DRADEN
- 175 SLOTVERKLARINGEN ZIJN
VOOR DE PREEKSTOEL!
- 179 DANK

DAT KROMME HOUT,
WAARMEE NIETS
RECHTS TE
TIMMEREN VALT

Bij het eerste deel over geneeskunde van de *Winkler Prins Gezinsencyclopedie* uit de jaren zestig stak een doorzichtige vrouw. Een afbeelding in vier plastic lagen met telkens een andere binnenkant van het menselijk lichaam. Dat binnenste was, behalve de ziekelijk blauwe dikke darm, altijd min of meer zalmroze. De opengelegde spieren en pezen vooraan, dan een plaatje waarop je de baarmoeder kon zien liggen als een koekoeksei in het nest, en het ontblote oog, dat huidloos in een onbestaande verte staarde. Ribbenkast en zenuwbedrading, aders met vertakkingen als rivieren; ingewanden, geraamte, en de hersenen als roze worstjes in het schedeldak gepropt. Ik heb als kind vele keren met lichte verbazing door dat menselijk lichaam gebladerd, dat er complex en tegelijk vreemd gestileerd uitzag. Het kloppend hart moest ik erbij denken, het pompende bloed, de warme adem, de spanning van de spieren. De woorden en gedachten die als ijle vertakkingen

uit dat lichaam groeien. Bij het boek hoorde een tweekleurige kartonnen bril om met dieptezicht in de borstholte te kunnen turen, waardoor je plots een heel ander landschap te zien kreeg.

Wat me fascineerde was dat de dingen, ook het menselijk lichaam, veellagig en variabel waren, en veranderden naargelang de manier waarop je ze bekeek. Dat onder een schijnbaar stabiel oppervlak weer andere verschijnselen schuilgingen, die niet onmiddellijk waarneembaar waren. En dat wij ook dat waren: zalmroze binnenkant en broze beenderen, een fragiel ogende constructie die vreemd genoeg ook kon denken en voelen. Hoe iets zich presenteerde, was niet noodzakelijk hoe het was, of altijd zou zijn. Ergens vraagtekens bij plaatsen maakte het interessanter. Misschien gold dat wel voor alles wat je om je heen zag, zowel voor dingen als voor mensen.

Wat is de mens? Als we dat precies wisten, konden we ons volhangen met technologische hulpmiddelen of een perk microchips planten in ons brein, en toch nog mens blijven. Maar wat is de mens? Het is een grote filosofische vraag, die doet nadenken over onze positie tussen de andere levende wezens (mensen en niet-menselijke dieren) en de natuurlijke elementen, en over hoe we onszelf projecteren in de toekomst. We zijn stuntelede wezens, dat maakt het net zo interessant, we struikelen als Guust Flater over onze eigen voeten en zitten vol illusies, fabricagefouten en verbeel-

dingskracht, dat lijkt door de eeuwen heen niet zoveel veranderd. Alleen neemt alles voortdurend andere vormen aan. Hoe we onszelf begrijpen, verandert met de tijd. Het geloof in een sturende godheid werd een soms blind geloof in de wetenschap of in de altijddurende vooruitgang, bezeten werden zieken, en wat ooit een melancholieke toestand werd genoemd, heet nu depressie. Dit boek volgt een parcours van fascinaties en eigen ervaringen die daaromheen cirkelen, een klein onderzoek naar de mens. Het probeert een aantal fragmenten uit de complexe menselijke toestand als dia's te projecteren op papier. Soms vallen persoonlijke interesses samen met wat er in de lucht hangt. Onze moeilijke verhouding met het onvoorspelbare. De hang naar zekerheid. Welke transformaties onderging de oude droom van het eeuwige leven? Hoe gaan we om met de fragiliteit van alles, ook die van onszelf? Door een virus dat plots de wereld rondging, werden die thema's alleen maar urgenter.

De achttiende-eeuwse filosoof Immanuel Kant formuleerde vier grondvragen van de filosofie: wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat kan ik hopen? En dan die grote vraag naar wat de mens is, waarin ook de eerste drie vervat zitten. Zijn wij immers geen wezens die op oneindig veel verschillende manieren weten en niet-weten, handelen en hopen? In de Klara-podcast *Kant, en klaar!* voer ik al enkele seizoenen lang gesprekken met den-

kers, aan de hand van een van Kants vragen. Elk gesprek brengt een andere invalshoek aan, opent een extra raam om naar de mens en de wereld te kijken. Dat onderzoek is per definitie onaf. Het is een proces, een manier om in het leven te staan. Vroeger dacht ik dat het de Weg van de Dromer was, terwijl het net een kwestie van kijken is. Het werd ooit in gang gezet door een kind dat eerder observator was dan deelnemer, dat soms twijfelde aan de waarde of de bestendigheid van de dingen, en nieuwsgierig was naar wat nog buiten haar bereik lag. Het eindigt voorlopig in dit praktisch experiment, waarbij ik dankbaar de wijsheid inroep van enkele gasten van *Kant, en klaar!*, geliefde schrijvers en denkers.

Enkele jaren terug ging ik bijna bij toeval filosofie studeren. Zoals bij veel gebeurtenissen in het leven was het niet enkel een kwestie van rationele keuzes, je moet ook het geluk hebben over het juiste te struikelen. Ik volgde een korte zomerschool filosofie aan het HIW, het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte in Leuven. Er was daar echter iets wat me zozeer aansprak dat ik er jaren ben blijven hangen. Ik zag dat de grote vraag van de literatuur, hoe de mens met al zijn angsten, onvoorspelbaarheden en tekortkomingen door het leven probeert te geraken, ook een centrale vraag is in de filosofie. En dat we filosofische vragen, bijvoorbeeld die van Immanuel Kant, in de soep van het heden kunnen gooien om het beeld iets

helderder te krijgen, zoals je een bouillon klaart met eiwit of op een tuner plots de juiste radiofrequentie te pakken krijgt tussen al het geruis en de vlagen gebabbel. De filosofische blik reikt mogelijkheden aan om met speelse sérieux over de dingen na te denken. Ter discussie te stellen wat vanzelfsprekend lijkt. Uit de kamer van het vooropgezette idee te klimmen. Over onszelf na te denken. Verschillende lijnen uitgooien, en af en toe onverwacht op blijheid stuiten, die langs de kant van die weg vol vragen verscholen kan liggen. Blijheid om een vonkje inzicht of om een nieuwe samenhang, waarvoor je voorheen blind was. Om een denkweg die zich opent doorheen een dikwijls verwarrende werkelijkheid. We denken allemaal na over de wereld en wie we zijn, en filosofie kan extra zuurstof blazen in het vermogen om aandachtig te kijken. Naar een bergwandeling, een doos met foto's, de ongewone sfeer tijdens een lockdown, of de vreemdheid van het alledaagse. Naar alles wat menselijk is.

Aangezien ook filosofen niet alwetend zijn, moeten we hun vragen en denksystemen telkens opnieuw laten werken in onze eigen tijd. Kant bijvoorbeeld was dan wel de verlichtingsfilosoof bij uitstek – mensen moesten onafhankelijke, autonome wezens worden door zelf na te denken, want de rede was het natuurlijk erfgoed van alle mensen – maar ook zijn denken had mankementen. In zijn tijd was er al kritiek te horen op zijn

ideeën over ras. Kant had de mensheid onderverdeeld in vier categorieën. Het witte ras was superieur, de oorspronkelijke inwoners van Amerika het zwakst, zwarte mensen stonden een trede hoger, zij konden tot slaaf worden gemaakt. Indiërs konden wel opgeleid worden, maar volgens hem niet abstract denken. Wat dan met de rede, de grote gelijkmaker die we allemaal delen? In zijn ethisch werk stelde hij toch dat men nooit een ander mens als louter middel mag gebruiken, en dat alle rassen mensen zijn? Later heeft Kant zijn mening grondig herzien. Hij liet die rassenhiërarchie vallen en keerde zich tegen kolonialisme en slavernij, waarschijnlijk mee aangedreven door de ideeën van de Franse Revolutie: gelijkwaardigheid en gelijke rechten voor iedereen. Zijn gedachteomslag hield echter kriepend halt bij zijn idee over de seksen. Kant struikelde over het verschijnsel vrouw, toch ook een mens, toegegeven, maar volgens hem van een andere orde, een die niet zozeer redeneert, als wel op grond van haar gevoel reageert. De vrouwelijke mens was voor hem geen gelijkwaardige sparringpartner in de ring van het denken. Als vrouwen met hem wilden discussiëren over de Franse Revolutie, begon hij snel over recepten en koken, zei Kantspecialist Pauline Kleingeld in een interview. Wij vechten tweehonderd jaar later nog steeds tegen vooroordelen, seksisme, racisme, *ageism*, en kunnen niet anders dan blijven nadenken over wat een mens is, over wat ons bindt over alle uiterlijke verschil-

len heen. We zijn ondanks onze ratio onvolmaakte wezens, dat besefte Kant maar al te goed. Hij heeft de mens prachtig omschreven als ‘dat kromme hout, waarmee niets rechts te timmeren valt’, maar toch moest die stuntelende mens het altijd opnieuw blijven proberen. Voorthinkelen op de krukken van het denken. Daar ging hij van uit.

We zijn allemaal mensen van deze tijd, doordesemd van het hier en nu, en tegelijk op alle mogelijke manieren verbonden met verleden en toekomst. Dat is een hoopvol idee, op deze wereld bestaan, maar niet als eenzame korstmos, eerder als onderdeel van een uitgebreid patroon dat ons verbindt met elkaar, met de generaties die voor ons kwamen en met de levende wezens die zich heel ver in de toekomst net als wij zullen afvragen wat een mens is.

HET ONVOORSPELBARE EN DE HEERLIJKE ILLUSIE VAN CONTROLE

Het onverwachte gebeurt regelmatig, en dan vergeten veel mensen dat het zo is en kijken telkens opnieuw weer uit naar een voorspelbare toekomst en doen ze alsof ze voorzagen wat hen verraste, duwen zo de oneffenheid weg in hun gladde versie van de werkelijkheid.

REBECCA SOLNIT, 'On Letting Go of Certainty in a Story That Never Ends', 23 april 2020, website Literary Hub

De meesten van ons hebben een hekel aan het onvoorspelbare, de onzekerheid en het toeval die ons leven meebepalen, aan het noodlot dat kan binnenvallen. We proberen die wankelende onderlaag waarop we lopen te ontkennen, te verbloemen of te behangen met illusies en dagelijkse drukte. En hoe ouderwets we 'noodlot' ook vinden klinken, toen er in het voorjaar van 2020 plots een wereldwijde epidemie uitbrak, dook het noodlotsbesef op in

het taalgebruik en de krantenkolommen. Het leek of het besef van de rol van het toeval, van het oncontroleerbare en het vreemde – dat wat altijd al onderhuids aanwezig is – ons als angstzweet uit de poriën kwam. Geschokt door het besef dat rampen kunnen gebeuren. De mens radicaal terug in de natuur geplaatst, tussen biologische processen, onzichtbare micro-organismen en virussen met een levendig adaptief vermogen. Vanuit de verheven positie waarin we onszelf onbespied waanden door zoiets hopeloos verouderd als het noodlot. ‘Wij zouden ons bijna allemaal liever aan het einde van het verhaal bevinden, omdat er middenin leven betekent dat je in spanning en onzekerheid leeft over wat er zal gebeuren’, schrijft de Amerikaanse essayist en activist Rebecca Solnit in datzelfde stuk. De menselijke conditie is gedrenkt in onzekerheid en het niet-kunnen-kennen van de toekomst. Maar we hebben altijd al sluwe uitwegen of ingebeelde oorzaken gevonden om de willekeur van het lot te maskeren. Ofwel bepaalde de stand van de sterren de uitbraak van een epidemie en de persoonlijke lotgevallen, ofwel was het God die ons wilde straffen of belonen. Liever een sterke maar imaginaire doelmatigheid dan de verschrikkelijke leegte van een onverschillige kosmos.

Filosoof Benedictus de Spinoza (1632-1677) beschreef in zijn *Ethica* het menselijk bewustzijn als een kweekplaats van illusies. Wij zijn van nature even vatbaar voor bijgeloof en vooroordelen

als voor een verkoudheidsvirus. Als we enkel op die wankele krukken steunen; blijven we geloven in eigen 'gedachtebouwsels' en in de eeuwigheidswaarde van door onszelf gecreëerde begrippen als zonde of schuld, en zijn we maar half zo vrij als we zouden kunnen zijn. Met geometrische precisie neemt Spinoza de lezer mee langs de stellingen van de *Ethica*, op weg naar de mogelijkheid van een leven volgens de rede. Spinoza wil niet van de emoties af, integendeel, we voelen omdat we mens zijn. Maar om een goed leven te kunnen leiden moeten we eerst begrijpen hoe emoties werken, zodat woede of angst niet zomaar blijven woekeren. De weg van het inzicht kan op de duur naar blijmoedigheid leiden. Dat vraagt veel oefening in de altijd weerbarstige praktijk. 'Maar ál het voortreffelijke is even moeilijk als zeldzaam', schrijft Spinoza op het eind. Monkelend of minzaam. Hij werkte in 1665 gestaag verder aan zijn *Ethica* in Voorburg bij Den Haag, toen in Londen de pest uitbrak en alle inwoners terroriseerde. Eerder raasde de epidemie met zo'n kracht door Holland, dat angst de hele werkelijkheid infiltreerde en overal tekens van onheil opdoken. Amsterdam scheen 'als in een gheheel Rouwkleet te treuren wegens de algemene droefheit die gehoort wierdt', luidt een getuigenis uit 1664.

Wraakengelen en doodskisten in de lucht

Bijna zestig jaar na de pestepidemie in Londen schreef Daniel Defoe *A Journal of the Plague Year*. Fictie met een sterk journalistieke inslag, gebaseerd op documenten en getuigenissen van die tijd. Wat opvalt is dat de burgers achteraf niet wilden weten dat de epidemie hen zomaar overviel. Nee, ze waren gewaarschuwd, velen hadden immers voortekens gezien in de verschijnselen van de natuur. 'Eerst verscheen er een laaiende ster of komeet, enkele maanden voor de Plaag.' En vervolgens was er een tweede komeet, die de grote brand van Londen had voorspeld. Degenen die de tweede komeet hadden gezien, 'verbeeldden zich dat ze niet enkel zagen hoe snel en hevig die voorbijkwam, maar ook dat ze gehoord hadden hoe ze een razend en krachtig lawaai maakte, heftig en verschrikkelijk. Alhoewel ze ver weg was.' De ziende voelt zich boven de anderen verheven, want hij of zij kan al wat gebeurt aan elkaar lijmen, zodat de helse gebeurtenis met wringen en duwen kan worden weggewerkt in een doorlopende lijn van oorzaak en gevolg. Er is geen plotse breuk die het ravijn van onzekerheid toont waarop we elke dag nietsvermoedend rondlopen. De voorspelde verschrikking lijkt een troostende doelgerichtheid in zich te dragen. God is woedend en heeft een teken gegeven van Zijn onvrede. Hij ziet ons bezig, wij bestaan door Zijn